

Розділ V

РОСІЙСЬКІ ЄРЕТИКИ І РЕФОРМАЦІЙНИЙ РУХ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Непростим залишається питання про вплив російських релігійних вільнодумців на український реформаційний рух. Дослідник М.Дмитрієв, залучивши маловідомі матеріали, намагався довести, що діяльність російських єретиків, передусім Феодосія Косого, викликала помітний резонанс в Україні та Білорусії, зокрема підготувала ґрунт для поширення тут радикально-реформаційних течій.¹ Цю думку М.Дмитрієва та інших російських дослідників, як правило, поділяють українські й білоруські науковці.²

Звичайно, у східнослов'янському регіоні існували опозиційні до православ'я течії, що ставили питання про зміни в релігійному житті. Інше питання, чи коректно розглядати ці течії як реформаційні чи передреформаційні.

В науковій літературі утвердилася думка, що передреформаційною течією в східнослов'янському регіоні була ересь так званих «зжидовілих» («жидовствуючих»)³. На жаль, про неї ми знаємо небагато. Оригінальних творів «зжидовілих» не збереглося. Існують лише фрагментарні свідчення про них.

Витоки цієї течії однозначно пов'язуються з українськими землями, зокрема з Києвом. У творі «Просвітитель» видатного російського церковного діяча пізньосередньовічного часу Йосифа Саніна (Волоцького) знаходимо таке повідомлення: «Був у цих часах жидовин на ім'я

¹ *Дмитрієв М.В.* Православие и реформация. — М., 1990.

² *Любащенко В.* Історія протестантизму в Україні; *Подокшин С.А.* Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы; *Ульяновський В.І.* Історія церкви та релігійної думки в Україні. — Кн. 2.

³ *Любащенко В.* Історія протестантизму в Україні. — С.63-84; *Ульяновський В.І.* Історія церкви і релігійної думки в Україні. — С. 174-186.

Схарія — це був посуд диявола, навчений на всякі злочинні винаходи: чародійство і чорнокнижність, астрономію і астрологію. Жив у місті Києві, був відомий тодішньому князеві Михайлові, християнинові й похристиянському налаштованому... Цей князь Михайло року 6979 (1471) прибув до Великого Новгороду, і з ним прийшов до Великого Новгороду жидовин Схарія. Він насамперед збаламутив і привів до жидівства попа Дениса, а Денис привів до нього протопопа Олексія, і сей відступив від православної християнської віри. Потім прийшли з Литви інші євреї... Олексій же і Денис такої охоти набрали до єврейської віри, що завжди з ними їли і пили і вчилися іудейству. Хотіли й обрізатись на іудейську віру, але ті їм не дозволили: «Коли довідаються християни і захочуть те побачити — будуть мати на вас доказ. Але ви тримайтеся іудейства по-тайки, а на яв будьте християнами».¹ Важко сказати, наскільки правдиво відобразив Йосиф Волоцький цю подію. Однак те, що до Новгороду в почиті князя Михайла Олельковича, який приїхав з Києва сюди на князювання, був якийсь проповідник іудейських поглядів, можна не сумніватися. Про це, зокрема, писав тогочасний новгородський архієпископ Геннадій: «...литовські окаянні діла проросли в Руській землі, у Великому Новгороді, коли тут був князь Михайло Олелькович і з ним жидовин-еретик, і від того жидовина поширилась ересь у Новгородській землі».² Тут варто мати на увазі, що коли вживалося поняття «Литва», «литовські», то не обов'язково їх прив'язувати до етнічної Литви. У цьому випадку малися на увазі власне руські (українські й білоруські) землі Великого князівства Литовського.

Із Новгороду ересь «зжидовілих» поширилась у Москві. 1490 р. і 1504 р. її засудили на православних соборах, а прихильників ув'язнили. Правда, декому із них вдалося втекти до Великого князівства Литовського.³

У чому звинувачували «зжидовілих» православні московські ортодокси? Передусім у «зірkozнанії» (тобто астрономії), «баснотворенії», «астрології, чародійству та чорнокнижності». Також їм закидали те, що вони не визнавали божественної суті Ісуса Христа, зневажливо говорили про діву Марію не вірили в Христове воскресіння й вознесіння,

¹ Цит. за: Грушевський М. Історія української літератури. — Т. 5. — Кн. 2. — С. 84.

² Там само. — С. 85.

³ Ульяновський В.І. Вказ. праця. — С. 174.

не шанували святих і деякі християнські атрибути (хрест, ікони, віддавали перевагу шануванню суботи, а не неділі, при читанні Святого Письма вживали іудейські редакції текстів тощо.¹ Якщо противники «зжидовілих» більш-менш правдиво передали погляди вільнодумців, то, незважаючи на наявність у цій ересі іудейських моментів, її можна трактувати як вияв своєрідного раціоналізму на православному ґрунті.

Є певна інформація московських авторів XV-XVI ст. щодо літератури, яку використовували «зжидовілі». Це — «Логіка», «Шестокрил», біблійні книги в редакції Акіли, Сіммаха і Федотіана, Псалтир у якійсь «еврейській» редакції, а також астрономічні й чародійні писання.

Дослідники виявили ряд перекладів єврейських текстів, які, ймовірно, використовувалися «зжидовілими». Так, був знайдений у московській синодальній бібліотеці рукопис XVI ст., в якому містився виклад логіки й метафізики. автором його був єврейський вчений Мойсей Єгиптянин (Мойсей бен-Моймон) (1135-1204 рр.). Указаний текст мав цілком самостійну термінологію з вираженими слідами білорусько-української мови XV-XVI ст. Фактично він є свідченням, що у XV-XVI ст. в Україні та Білорусії серед місцевих інтелектуалів були спроби створити власну філософську термінологію. Цю термінологію знаходимо в ряді інших писань XVI ст., наприклад, у збірниках Києво-Михайлівського монастиря і Холмського братського музею. У першому з них є уривки творів персько-арабського філософа та богослова Мохамеда аль-Газалі (1059-1111 рр.), у другому — космографічний трактат «Шестокрил» і політологічний трактат «Таємниця таємниць» (або «Арістотелеві врата»). Є підстави вважати, що всі ці тексти були перекладені з єврейської мови десь в Україні чи Білорусії. На користь такої думки свідчать особливості перекладу. Знайдені також білорусько-українські переклади XVI ст. старозавітних текстів, здійснених із єврейських оригіналів, які є відмінними від перекладів з грецької мови.²

¹ Паславський І.В. З історії розвитку філософських ідей в Україні в кінці XVI-першій третині XVII ст. — К., 1984. — С.54-55; Поретц В.М. Новые труды о «жидовствующих» XVI века и их литературе. — К., 1908. — С.22-26; Его же. Исследование и материалы по истории старинной украинской литературы XVI-XVII веков. — Л., 1928. — С. 128.

² Поретц В.М. Вказ. праця. — С. 128; Juszezyk J. O badaniach nad judaizantyzmem // Kwartalnik historyczny. — 1969. — № 2. — S. 141-151; Mieses M. Judaizanci we wschodniej Europie. — Warszawa, 1934; Williams G.H. Protestans in the Ukrainian Lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth. — Massachusetts-Harvard, 1988. — P. 48-49.

Ось, зрештою, й все, що ми знаємо про «зжидовілих». Історія цієї ересі з самого початку викликає запитання. Чому вона мала резонанс саме в Росії? Адже про цю ересь писали переважно російські джерела. І чому про неї мовчать джерела українсько-білоруські? Хоча її корені були в Україні та Білорусії, і саме тут з'явилася література «зжидовілих». На нашу думку, найбільш прийнятною відповіддю буде така: в Україні та Білорусії так званих «зжидовілих» не вважали еретиками. Це була елітарна інтелектуальна течія, яка, судячи з усього, знаходила підтримку з боку влади. Показово, що жидовин Схарія був у почете князя Михайла. Та і здійснення вищезгаданих перекладів було малореальним без допомоги заможних правителів.

Якщо проводити паралелі, то діяльність інтелектуалів — «зжидовілих» скоріше нагадує діяльність ренесансних гуманістів, ніж реформаторів. Вони не прагнули витворити широкий суспільний рух. Як свідчив Йосиф Волоцький, «зжидовілі» рекомендували своїм прихильникам не демонструвати власні релігійні переконання, а приховувати їх. Як і ренесансні гуманісти, «зжидовілі» виявляли інтерес до космографії, астрології, різного роду гадань, цікавилися єврейською та арабською мудрістю. І якщо у Великому князівстві Литовському подібний інтелектуалізм сприймався як цілком звичне явище і знаходився під покровительством світської влади, то в Московії це була ересь, варта рішучого осуду.

Щоб зрозуміти появу «зжидовілих», необхідно врахувати деякі особливості розвитку духовного життя українських і білоруських земель, де іудаїзм відіграв певну роль. Саме на східнослов'янських землях спостерігалися спроби цього віровчення вийти за межі єврейського етносу. Іудаїзм став офіційною релігією Хазарського каганату, що був геополітичною предтечею Київської Русі. У «Повісті врем'яних літ» у розповіді про вибір віри князем Володимиром одним із можливих варіантів релігії для Русі називався іудаїзм. В Україні його сповідували не лише євреї, а й караїми та кримчаки. Інтерес до іудаїзму, його культурних цінностей виявляла деяка частина українців.

Він міг посилитись з другої половини XV ст. Справа в тому, що православна церква України була тісно пов'язана з візантійським православ'ям. Відповідно українська культура живилася надбанням

візантійської. З середини XV ст., коли Візантія впала під ударами турків, ситуація змінилася. Колишнє культурне джерело почало висихати. Замінити його (хоча б частково) міг іудаїзм.

Варто зазначити, що в той час єврейські інтелектуали були пов'язані з арабською культурою, яка, використовуючи античну спадщину, досягла помітних успіхів. Принаймні, арабо-іудейська книжність нічим не поступалася візантійській, навпаки, брала гору над нею. Також треба враховувати, що султан Магомет, завоювавши Константинополь, надав євреям дуже великі пільги. Тоді це місто, на яке орієнтувалися в плані культури українські інтелектуали, перетворилося в осередок єврейської культури.¹

Отже, так звані «зжидовілі» — це елітарно-інтелектуальна течія, що існувала на українських і білоруських землях у другій половині XV-на початку XVI ст. За своїм характером вона була течією ренесансного типу. Про якийсь особливий її вплив на український реформаційний рух говорити не доводиться, тим більше про вплив московських «зжидовілих» на українських прихильників Реформації. Тут скоріше йдеться про вплив українських та білоруських інтелектуалів на виникнення ересі «зжидовілих» у Московії. Якщо «зжидовілі» й справляли вплив на українських реформаторів, то хіба що в плані критичного ставлення до традиційних догматичних положень.

Інша ситуація була з московськими еретиками, які з'явилися на українських та білоруських землях у другій половині XVI ст. Серед них виділяється Феодосій Косой, діяльність і погляди якого ніби викликали великий резонанс у Великому князівстві Литовському. Однак необхідно констатувати, що інформацію про нього, як і про інших московських еретиків, маємо фрагментарну. Ні оригінальних творів Феодосія Косого, ні його однодумців не виявлено.

Основним джерелом, звідки довідуємося про погляди федосіан, є твори Зиновія Отенського «Істини показання...» та «Послання багатослівне...» Їх поява пов'язана з втечею Феодосія Косого з Московської держави до Великого князівства Литовського.

1554 р. Феодосій був ув'язнений в одному з московських монастирів.

¹ Грушевський М. Історія української літератури. — Т. 5. — Кн. 1. — С.90.

Наступного року він з двома ченцями Артемієм та Фомою, втік до Вітебська. Їхній вчинок викликав певний резонанс у Білорусії і зафіксований у протестантських джерелах. Так, Андрій Венгерський у «Чотирьох книгах про слов'янську Реформацію» згадував про прибуття цих ченців до м. Вітебська, зазначаючи, що вони не знали інших мов, окрім рідної, а також інших писань, крім своїх, православних.

Далі А. Венгерський писав, що втікачі засуджували «ідолошанування» (мається на увазі шанування ікон та інших реліквій), «зверталися до самого Господа через Ісуса Христа» тощо.¹ Саме тоді деякі жителі Вітебщини попросили російського вченого монаха з сусідньої Псковщини Зиновія Отенського, дати їм роз'яснення стосовно вчення Феодосія Косого та його прихильників. Зіновій негативно оцінив феофанію і критикував їх у своїх вище згадуваних творах.²

Він пояснював, що Феодосій виступив проти церковної ієрархії, інститутів духовенства й чернецтва, відкинув церковну обрядовість, пости, шанування ікон, святих, а також робив наголос на безпосередньому спілкуванні людини з Богом. Феодосій ніби вважав, що треба шанувати лише Старий та Новий Заповіти, «Пісню книгу» Василя Великого й «Маргарит» Іоанна Златоустого. У соціальному плані він пропонував не підпорядковуватися світській владі й не брати участі у війнах.³

Про те, чи адекватно Зіновій відобразив погляди Феодосія Косого, говорити доволі складно. Адже він не був безпосередньо знайомий з творами чи проповідями еретика, а дізнався про них із чужих уст. До того ж, будучи людиною тенденційною, не виключено, що й сам щось переінакшив.

Можливо, до Феодосія та його прихильників можна віднести деякі свідчення західноєвропейських реформаторів щодо російських вільнодумців, які наведені в книзі А. Жюбера «Від Лютера до Могили» і передруковані М. Дмитрієвим. Так, Д. Утенход, перебуваючи весною 1557 р. у Вільно, описує прибуття московських еретиків: «У той час, коли ми

¹ *Wengerscii A. Libri quattuor slavoniae reformatae.* — P. 498.

² Истинны показания к вопросившим о новом учении. Сочинение инока Зиновия. — Казань, 1869; Послание многословное // ЧОИДР. — 1880. — Кн. 2.

³ Там само. Див. також: *Клибанов А.И.* Народная социальная утопия в России. Период феодализма. — М., 1977. — С.61-68; *Дмитриев М.В.* О генезисе рациональных тенденций в Речи Посполитой в 60-е годы XVI в. // Проблемы истории античности и средних веков. — М., 1983. — С.113.

знаходилися у Вільно, сюди прийшли з Московії сім ченців ордену св. Василя, що відноситься до грецької віри. Тут вони шукали захисту. В їхніх краях у той час було таке гоніння, що якби вони вчасно звідти не втекли, то давно були б засуджені. Доктор Ласький розпитав з допомогою перекладача першого із цих братів, який був старшим серед москочитів і, здавалось, переважав інших своїм авторитетом, віком і знанням Писання. Він настільки добре говорив про основні розділи віри, а також про причастя, що краще й не треба, і ми визнали їх усіх за своїх братів. Вони також розповідали, що до часу їхньої втечі близько 70 знатних мужів було кинуте у в'язницю з релігійних причин і що їм відомі в Московії близько 500 братів, яким до серця істинна релігія. У цьому ми бачимо чудесну силу божественного святого духу щодо обранців божих: адже вони взяли це знання не від нас, оскільки не розуміють наших писань, але від тих, кого сам Господь наповнив духом своїм у Московії. Рутени, які живуть у Вільно, належать до грецької віри й мають свої храми, не терплять цих братів. Вони побили їх палицями на початку їх перебування за відхід від їхньої віри і їм було неможливо жити тут у безпеці, якби пан воєвода віленський не прийняв їх під свою опіку».¹

Ще один авторитетний автор, Д.Бухер, у листі до Г.Буллінгера від 16 лютого 1558 р. повідомляє: «В Московії Бог витворив другого Лютера чи, скоріше, Цвінглі. Він вказував їм (*православним — Авт.*) на їхні помилки і, будучи схоплений за істину, повинен був бути спалений, якби великий князь не перешкодив цьому. Оскільки, коли звинувачення були повідомлені йому єпископами, він прийшов до висновку, що той не заслуговує смерті й наказав, щоби його звільнили з темниці. Той, звільнившись, разом з іншими монахами прибув до Литви й був люб'язно прийнятий віленським воєводою. Врешті-решт визнаний князем рутенів, він почав проповідувати серед цього народу справжню істину. Він видав своє сповідання віри, що в усьому відповідало нашому віровченню... Вищими милостями зобов'язані ми всемогутньому Господу, який своїм Святим Духом, без посередництва будь-якого людського вчення навіть грекам відкрив царство Свого Сина та істини. Але він (*мається на увазі реформа-*

¹ Цит. за: *Дмитриев М.В.* Реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой в середине XVI в. // Вопросы историографии и истории зарубежных славянских народов. — М., 1987. — С.127.

тор із Московії — Авт.) абсолютно не знає латинської мови, так само, як й іншої мови, на якій у наш час Богу угодно відкривати Свого Сина».¹

М.Дмитрієв все ж твердить, що в даному випадку під поводитирем указаних єретиків варто розуміти не Феодосія Косого, а Фому. Про останнього А.Венгерський писав, що він найбільш красномовний та релігійно освічений. Фома проповідував у Полоцьку. Але коли 1563 р. Іван Грозний зі своїм військом захопив це місто, він наказав Фому втопити в ополонці.²

Є підстави вважати, що північні землі Великого князівства Литовського (Вітебщина, Псковщина, Віленщина) стали місцем проповіді російських єретиків. Проте така діяльність вільнодумців продовжувалася недовго. А.Венгерський писав, що вони, накликавши на себе ненависть марновірних людей, пішли вглиб Литви, тобто Велике князівство Литовське, де вільніше роздавалось євангельське слово.

Відомо, що Феодосій Косой та його учень Ігнатій осіли на Волині, про що дізнаємося з листа Андрія Курбського до волинського шляхтича Кодіяна Чаплича (березень 1575 р.). Звідси довідуємося, що Феодосій та його соратник Ігнатій виступили як своєрідні вчителі Кодіяна Чаплича, котрий, у свою чергу, став їхнім покровителем. А.Курбський, як і А.Венгерський, вказує на малоосвіченість єретиків. Вони не знають ні грецької, ні латинської мов. Цікаво, що А.Курбський не розглядає Феодосія та Ігнатія як самостійних реформаторів, а вказує, що вони є послідовниками Ф.Меланхтона, М.Лютера й Ж.Кальвіна.³ На жаль, дослідники, що пишуть про федосіан, ігнорують це свідчення, бо воно заперечує тезу про вагомий вплив російських єретиків на реформаційний рух в Україні та Білорусії.

Звичайно, А.Курбському можна закинути недоброзичливість щодо федосіан. Він дійсно намагався показати їх не у кращому світлі. Втім заява про їхні лютерансько-кальвіністські корені мала, певно, деякі підстави. Адже далі в листі зазначається, що волинський покровитель федосіан К. Чаплич знав учення М.Лютера й позитивно до нього ставився.⁴

Вказаний лист А.Курбського, а також фрагментарні свідчення про федосіан не дають підстави говорити про якийсь широкий рефор-

¹ *Дмитриев М.В.* Вказ. праця. — С. 127-128.

² Там само. — С. 128.

³ *Письма князя А.М.Курбского к разным лицам.* — СПб., 1913. — С.79-86.

⁴ Там само.

маційний рух в Україні та Білорусії, інспірований російськими вільнодумцями. Заява З.Отенського, ніби Феодосій «развратил» Литву, як Магомет — Схід, а М.Лютер — Захід, не більше, ніж гіперболізація. Правда, є ще свідчення уніатського єпископа Антонія Селяви, що писав про «отруєння Русі... московськими ченцями, яких сам диявол навчив ересі, за що вони були схоплені у Москві, а прийшовши до нас... багато на Русі отруїли... велике число русинів спокусили і багато є ще живих, які з ними їли й пили, і промови їхні слухали. З цього отруйного джерела і пішов заразний потік Зизанія, що відкидав посередництво Христа, називав папу антихристом, заперечував святих і чистилище».¹

Але свідчення А.Селяви, по-перше, припадає на 1625 р. і малоімовірно, щоб він був свідком руху федосіан. По-друге, пишучи це, єпископ мав конкретну мету — скомпрометувати противників унії, заявивши, що вони походять від російських еретиків. Все це змушує поставитись до наведеної заяви А.Селяви критично.

На нашу думку, Феодосій Косой та його прихильники самостійно прийшли до критики певних елементів православ'я і, емігрувавши на територію Великого князівства Литовського, де існувала відносна віротерпимість, опинилися в руслі місцевого реформаційного руху, прийнявши деякі протестантські ідеї.

Певним чином цю тезу підтверджує запис у протоколі кальвіністського краківського синоду 1567 р. щодо становища у люблінській громаді. «Осиротіла, — читаємо, — люблінська церква після смерті свого проповідника Паклепки. І послав туди диявол двох фальшивих пророків: Ісайю, московита, одного з тих семи московських попів, які, коли дійшло до них світло євангелія, пішли із Москви до Польщі, рятуючись від жорстокостей інших попів й самого московського князя... Ісайя, будучи проповідником у Свіжах у пана Волозки, підчасного холмського, між цими семи попами чоловік самий простий, був заражений від Валентина Кравця, люблінського міщанина, новим жидівством, тобто вченням про невизнання Сина Божого... Обидва, Ісайя та Валентин, багато зла натворили в осиротілій люблінській церкві та й відвели від Господа Христа деяких людей».²

¹ Цит. за: Подокшин С.А. Реформационная и общественная мысль Белоруссии и Литвы. — С. 26-27.

² Там само. — С. 31-32.

Очевидно, Ісайя належав до числа тих самих православних російських священиків, про яких писалося вище, що вони зустрічалися з Я.Лаським у Вільно 1557 р. Мабуть, саме тоді Я.Ласький вирішив використати московських вільнодумців для поширення реформаційних поглядів у «руських» землях і для організації там своєї церкви. Але перед ним стояла серйозна проблема з кадрами проповідників. Тому особливо вибирати не доводилося. Російські ж еретики влаштували його з багатьох міркувань: по-перше, вони сповідували погляди, співзвучні реформаційним ідеям; по-друге, знали «руську» мову, православні звичаї й могли успішно діяти в православних регіонах, де активно поширювався реформаційний рух.

Тому не випадково Ісайя опинився на українській етнічній території — Холмщині, а потім в м. Любліні, що знаходився на польсько-українських кордонах. До речі, в самому Любліні тоді мешкало чимало православних міщан.

Наведене свідчення з протоколів краківського синоду все ж дає підстави говорити, що діяльність російських вільнодумців викликала певний відгук, хоча загалом вона вливалася в русло місцевого реформаційного руху. Не дивно, що в православному середовищі виникли твори, спрямовані проти федосіан. Окрім згадуваних писань З.Отенського, до них, власне, можна віднести окремі збірники, наприклад, «слово про різдво Христове», «Проти повісті нинішніх безбожних еретиків...» та інші, що з'явилися в 60-70-х рр. XVI ст. на українських землях. Хоча іноді важко визначити, були вони спрямовані проти російських еретиків чи проти реформаторів загалом.

Не заперечуючи поширення на українських землях російських еретичних учень, які в ряді моментів були «ближчими» для українців, ніж погляди західноєвропейських реформаторів, все ж ми далекі від думки, ніби ці вчення, як і діяльність російських вільнодумців, мали суттєвий вплив на розвиток місцевої Реформації. Наведені факти про чеські та західноєвропейські реформаційні впливи дозволяють говорити, що саме вони домінували й значною мірою визначали характер реформаційного руху в Україні. Стосовно ж діяльності російських еретиків, то це був не більше, ніж один із епізодів (до того ж недовготривалий) Реформації в Україні.